

Naar een seksuele ethiek voor de puberteit

Vossiuspers UvA is een imprint van Amsterdam University Press.
Deze uitgave is totstandgekomen onder auspiciën van de Universiteit van Amsterdam.

Omslag: Nauta & Haagen, Oss
Opmaak: JAPES, Amsterdam
Foto omslag: Carmen Freudenthal, Amsterdam

ISBN 978 90 5629 495 3
© Vossiuspers UvA, Amsterdam, 2007

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden veelelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen of enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Voorzover het maken van kopieën uit deze uitgave is toegestaan op grond van artikel 16B Auteurswet 1912 j° het Besluit van 20 juni 1974, St.b. 351, zoals gewijzigd bij het Besluit van 23 augustus 1985, St.b. 471 en artikel 17 Auteurswet 1912, dient men de daarvoor wettelijk verschuldigde vergoedingen te voldoen aan de Stichting Reprorecht (Postbus 882, 1180 AW Amstelveen). Voor het overnemen van gedeelte(n) uit deze uitgave in bloemlezingen, readers en andere compilatiewerken (artikel 16 Auteurswet 1912) dient men zich tot de uitgever te wenden.

Naar een seksuele ethiek voor de puberteit

Rede

uitgesproken bij de aanvaarding van het ambt van
bijzonder hoogleraar in de Wijsbegerige Pedagogiek
aan de Universiteit van Amsterdam
op vrijdag 21 september 2007

door

Jan Willem Steutel

 VOSSIUSPERS UVA

*Mijnheer de Rector Magnificus,
Geacht Bestuur van de Casimir Stichting,
Geacht College van Curatoren voor de bijzondere leerstoel Wijsgerige Pedagogiek,
Dames en heren,*

Biedt de liberale seksuele ethiek een adequaat perspectief voor de puberteit? En, als dat niet het geval is, wat zou dan een adequaat alternatief zijn voor de morele beoordeling van seksuele contacten van pubers? Het is mijn bedoeling op zoek te gaan naar een antwoord op deze tweeledige vraag. Mijn antwoord op het eerste deel – de vraag naar de adequaatheid van de liberale seksuele ethiek – zal tamelijk gedetailleerd en ook min of meer afgerond zijn. Mijn antwoord op het tweede deel – de vraag naar een adequate alternatieve ethiek – zal echter eerder schetsmatig zijn dan uitgewerkt, veeleer tastend een richting wijzen dan tot een duidelijke slotsom komen. Maar alvorens te beginnen met het geven van antwoorden, zal ik eerst, ter voorkoming van verwarring en misverstand, de betekenis van enkele centrale termen uit mijn vraagstelling verhelderen.

Verheldering van enkele termen

Allereerst de term ‘liberale seksuele ethiek’. Het kernstuk van deze moderne ethiek is ongetwijfeld de notie van instemming. Als we volgens de liberale seksuele ethiek de morele status van seksuele contacten willen beoordelen, dan moeten we een beroep doen op het zogeheten principe van instemming. Indien de seks in strijd is met dit principe, dat wil zeggen wanneer minimaal één der betrokken partijen er niet mee heeft ingestemd, is de seks moreel illegitiem, en indien de seks voldoet aan dit principe, dat wil zeggen wanneer alle betrokkenen met de seks hebben ingestemd, is de seks moreel legitiem. Door de instemming van alle betrokken partijen niet alleen als noodzakelijk maar ook als voldoende te beschouwen voor moreel acceptabele seksuele contacten, geeft de liberale seksuele ethiek

aan instemming een heel bijzondere, bijkans magische rol (Kleinig, 2001; Wertheimer, 2003, p. 119-120). Persoon A vraagt persoon B of hij met haar naar bed mag, en louter en alleen door met het voorstel van A in te stemmen, verandert B de morele kwaliteit van haar relatie met A ingrijpend. Gedrag van A dat zonder haar instemming een ernstig moreel vergrijp zou zijn, wordt plotseling, door een bevestigend knikje of een aanmoedigende glimlach, omgetoverd tot een moreel legitieme daad.

Heel terecht maakt de liberale seksuele ethiek echter een belangrijk voorbehoud. Niet alle vormen van instemming zijn geldig, dat wil zeggen voldoende om de seks moreel geoorloofd te maken. Om die magische, moreel transformerende rol te kunnen vervullen, moet de instemming van de betrokkenen aan een drietal eisen voldoen: vrijwilligheid, geïnformeerdheid en competentie.¹ Aan het criterium van vrijwilligheid wordt niet voldaan wanneer de instemming is afgedwongen. Dat is bijvoorbeeld het geval wanneer B met het voorstel van A instemt omdat A dreigt bij weigering haar kinderen te molesteren. Aan de eis van geïnformeerdheid wordt niet voldaan indien de instemming het resultaat is van bedrog of misleiding. Denk bijvoorbeeld aan de situatie waarin B instemt, maar dat niet zou hebben gedaan als A haar de waarheid had verteld over zijn besmettelijke ziekte. Aan het competentiecriterium wordt niet voldaan wanneer de instemming wordt gegeven door iemand die niet in staat is tot het nemen van zinnige beslissingen, bijvoorbeeld wanneer B geplaagd wordt door een zware psychose of ernstig verstandelijk beperkt is. Daarom wordt het kernbeginsel van de liberale seksuele ethiek meestal niet simpelweg het principe van instemming genoemd, maar het principe van *geldige instemming*.

Een ander voorbehoud dat door de liberale seksuele ethiek wordt gemaakt, is dat de geldige instemming van alle betrokken partijen alleen voldoende is om de seks moreel geoorloofd te maken wanneer aan twee aanvullende voorwaarden wordt voldaan. Anders dan de condities die ik tot nu toe heb genoemd, hebben deze twee voorwaarden voor moreel legitieme seks betrekking op *buitenstaanders*, dat wil zeggen op personen die niet zelf bij de seks betrokken zijn. Volledigheids halve geef ik ook van deze aanvullende voorwaarden een korte typering. Maar om onnodige complicaties te vermijden, zal ik in de rest van mijn betoog impliciet aannemen dat aan beide voorwaarden is voldaan.

Ten eerste maakt de liberale seksuele ethiek ons attent op de morele relevantie van het feit dat seksueel verkeer de belangen van buitenstaanders kan schaden, dat

NAAR EEN SEKSUELE ETHIEK VOOR DE PUBERTEIT

wil zeggen hun welzijn kan ondermijnen of hun rechten kan schenden. Om zulke negatieve effecten te verdisconteren, wordt een voorwaarde aan het principe van geldige instemming toegevoegd: de seks is alleen moreel toegestaan indien geen significante schade wordt berokkend aan de belangen van onschuldige buitenstaanders (Archard, 1998, p. 68-69). Stel dat A en B getrouwd zijn, maar niet met elkaar. En stel voorts dat hun seksuele relatie, na bekend te zijn geworden, het levensgeluk van hun kwetsbare partners ernstig en langdurig ondermijnt. Onder verwijzing naar deze extra voorwaarde zou dat een goede reden zijn om de seksuele relatie tussen A en B moreel af te keuren, of in elk geval als moreel dubieus te beschouwen, ook al heeft B geldig ingestemd met het voorstel van A om die seksuele relatie aan te gaan. Ten tweede verdedigt de liberale seksuele ethiek dat de seks niet onnodig of opzettelijk aanstootgevend mag zijn (Archard, 1998, p. 72-73). Ook deze voorwaarde wordt aan het principe van geldige instemming toegevoegd, door bijvoorbeeld als extra eis te stellen dat verregaande vormen van seks niet in het openbaar dienen plaats te vinden. Ondanks het feit dat B geldig heeft ingestemd met het voorstel van A om op klaarlichte dag met hem de liefde te bedrijven op een bankje in het Vondelpark, is hun seks moreel ongeoorloofd, omdat niet aan deze voorwaarde wordt voldaan.

Kortom, volgens de liberale seksuele ethiek is de instemming van alle betrokkenen niet alleen noodzakelijk maar ook voldoende voor moreel legitieme seks,² maar dan alleen voor zover die instemming geldig is en de seks geen significante schade toebrengt aan de belangen van buitenstaanders, noch onnodig of met opzet aanstoot geeft.

Een tweede centrale term uit mijn vraagstelling die enige toelichting behoeft is de term 'puberteit'. Conform de manier waarop we deze term in de dagelijkse taal gebruiken, wil ik het *begin* van deze levensperiode ruwweg lokaliseren in het optreden van opvallende lichamelijke veranderingen die het gevolg zijn van een sterke toename van de productie van groei- en geslachtshormonen. In de ontwikkelingspsychologie worden doorgaans drie van deze markante biologische veranderingen onderscheiden: ten eerste de groeispurt, oftewel de versnelling van de lengtegroei, ten tweede de rijping van primaire geslachtskenmerken, dat wil zeggen van de organen die rechtstreeks bij geslachtsgemeenschap en voortplanting betrokken zijn, en ten slotte de ontwikkeling van secundaire geslachtskenmerken, zoals schaam- en okselhaar, de groei van de borsten bij de meisjes en de zogenoemde stembreking bij de jongens. Soms opteren ontwikkelingspsychologen

voor een specifiek criterium om het begin van de puberteit te markeren (bijv. Doreleijers & Jansen, 2004, p. 38; Mönks & Knoers, 2004, p. 228). Dan wordt niet de intrede van dit geheel van lichamelijke veranderingen als het begin van de puberteit aangemerkt, maar meer bepaald bij meisjes de eerste menstruatie (de menarche) en bij jongens het vermogen om sperma te produceren (de spermarche).

Het *einde* van de puberteit wil ik lokaliseren in het bereiken van de volwassenheid. Met deze markering doemt echter meteen het probleem op dat in kringen van pedagogen en ontwikkelingspsychologen heel verschillend wordt gedacht over de gewenste invulling van de notie van volwassenheid. En ook in de huis-, tuin- en keukentaal is het gebruik van deze term verre van eenduidig. Daarom is het van belang van meet af aan duidelijk te maken dat ik, om het einde van de puberteit af te bakenen, de term ‘volwassenheid’ op een specifieke manier zal gebruiken, namelijk in de zogenaamde *statusbetekenis* van het woord. Naast de term ‘volwassenheid’ zijn er heel veel andere termen met een *statusbetekenis*, variërend van ‘student’ en ‘docent’ tot ‘illegaal’ en ‘staatsburger’, van ‘voorzitter’ en ‘scheidsrechter’ tot ‘hoogleraar’ en ‘rector magnificus’. Ondanks de evidente betekenisverschillen tussen deze termen, heeft het gebruik van al die termen één ding gemeen: als we een *statusterm* op iemand van toepassing verklaren, claimen we, ook al is dat doorgaans impliciet, dat die persoon bepaalde rechten en plichten heeft of bepaalde rechten en plichten juist niet heeft. Wanneer we bijvoorbeeld beweren dat deze persoon de ouder is van dat kind, en we gebruiken de term ‘ouder’ niet in de biologische maar in de *statusbetekenis*, geven we onder normale omstandigheden te kennen dat die persoon zowel het recht als de plicht heeft voor dat kind te zorgen en het groot te brengen. En hetzelfde geldt *mutatis mutandis* voor het gebruik van de *statusterm* ‘volwassenheid’.

De periode die voorafgaat aan de puberteit wordt vaak de kindertijd genoemd. Volgens deze, relatief smalle betekenis van ‘kind-zijn’, is een puber per definitie geen kind meer. Om de kindertijd, in deze beperkte betekenis, af te grenzen van de puberteit, heb ik een biologisch criterium ingevoerd: het intreden van de opgesomde lichamelijke veranderingen of, veel specifiek, de menarche bij meisjes en de spermarche bij jongens. Evenzo vaak wordt de term ‘kind’ echter gebruikt om te verwijzen naar iedereen die nog niet volwassen is. Volgens deze veel bredere betekenis van ‘kind-zijn’ is een puber per definitie nog een kind. En om de kindertijd, in deze omvattende betekenis, af te bakenen van de volwassenheid, heb ik een

NAAR EEN SEKSUELE ETHIEK VOOR DE PUBERTEIT

statuscriterium ingevoerd: iemand met een volwassen status heeft rechten en plichten die iemand met de status van een kind nog niet, of slechts in zekere mate of hooguit partieel, kunnen worden toegeschreven of opgelegd, en omgekeerd.³

De status van volwassenheid

Na deze terminologische verheldering zijn we nog steeds niet voldoende voorbereid om mijn tweedelede hoofdvraag aan de orde te stellen. Wat verder nog als voorwerk dient plaats te vinden, is een nadere analyse van de status van volwassenheid en daarmee – zogezegd correlatief – een nadere bepaling van wat het inhoudt om qua status kind te zijn. Deze analyse zal zich moeten richten op twee aspecten. Ten eerste moet worden duidelijk gemaakt welke precies de rechten zijn die aan volwassen personen moeten worden toegekend, maar aan pubers dienen te worden onthouden, juist omdat zij nog de status hebben van een kind. En ten tweede moeten we onderzoeken welke precies de psychische eigenschappen zijn die iemand moet hebben verworven om voor de volwassen status in aanmerking te komen, en die derhalve bij pubers nog onvoldoende ontwikkeld zijn. Geheel in lijn met mijn hoofdvraag zal ik mij bij deze analyse beperken tot de seksuele levenssfeer. Mijn vraag is dus: welke rechten zijn in deze levenssfeer constitutief voor de status van volwassenheid en op grond van welke mentale toerusting kan die status worden toegekend?

Ik denk dat we op deze lastige prealabele vraag een antwoord kunnen vinden door terug te keren naar de liberale seksuele ethiek, en dan met name door onze aandacht te richten op de ethische fundering van het principe van geldige instemming. Een *eerste* stap in de ethische rechtvaardiging van dat principe brengt aan het licht dat in de seksuele levenssfeer ten leste slechts één recht gekoppeld is aan de status van volwassenheid. Maar omdat dit recht zogezegd het gehele seksuele leven van de volwassen persoon omspant, kan het belang ervan moeilijk worden onderschat. Het principe van geldige instemming – zo kunnen we als eerste stap verdedigen – is gefundeerd in, of een specificatie van, een hoger en meer omvattend moreel beginsel, dat ik het *principe van seksuele zelfbepaling* zal noemen. Volgens dat principe heeft elke volwassen persoon het gelijke recht van seksuele zelfbeschikking, dat wil zeggen hetzelfde vrijheidsrecht om het eigen seksuele leven volgens de eigen inzichten of voorkeuren vorm te geven of in te richten. Aange-

zien dit vrijheidsrecht in gelijke mate aan alle volwassenen wordt toegekend, stelt het principe tegelijkertijd duidelijke grenzen aan onze handelingsvrijheid: we hebben de plicht het seksuele vrijheidsrecht van anderen te respecteren.

De reden waarom het principe van seksuele zelfbepaling funderend is voor het principe van geldige instemming is dat het laatstgenoemde beginsel vormen van gedrag specificeert die met deze plicht in strijd zijn. Door geldige instemming als noodzakelijke voorwaarde voor moreel legitieme seks te beschouwen, laat het principe zien welke vormen van *seksueel* gedrag moeten worden opgevat als schendingen van andermans recht van seksuele zelfbepaling. Dat zijn precies die vormen van seks waarmee de ander in het geheel niet heeft ingestemd of, indien de ander er wel mee heeft ingestemd, die instemming het resultaat is van dwang of bedrog. Door geldige instemming als voldoende voorwaarde voor moreel legitieme seks aan te merken, markeert het principe bovendien vormen van *niet-seksueel* gedrag die gerekend moeten worden tot schendingen van het seksuele vrijheidsrecht van anderen. Dat zijn daden of maatregelen die seksueel verkeer waarmee de betrokkenen zelf geldig hebben ingestemd ernstig bemoeilijken of onmogelijk maken, zoals het strafbaar stellen van seks tussen ongehuwde volwassen personen, het bedreigen van homoseksuelen, of het plegen van eerwraak op iemand die in de ogen van de dader een onwettelijke seksuele relatie is aangegaan.

Van belang is op te merken dat het principe van seksuele zelfbepaling zowel discrimineert als discriminatie verbiedt. Het beginsel is discriminerend voor zover een onderscheid wordt gemaakt tussen kinderen en volwassenen: alleen aan mensen die volwassen zijn, en dus niet aan kinderen, wordt het seksuele vrijheidsrecht toegekend. Maar het principe is tegelijk bedoeld om discriminatie binnen die omvangrijke categorie van volwassen personen uit te sluiten: het seksuele vrijheidsrecht wordt aan alle volwassenen toegekend, ongeacht kenmerken als levensovertuiging, ras, etniciteit, geslacht of seksuele oriëntatie.

Een *tweede* stap in de ethische fundering van het principe van geldige instemming brengt aan het licht welke psychische eigenschappen moeten zijn verworven om in aanmerking te komen voor het recht van seksuele zelfbepaling, en dus ook voor de status van volwassenheid in het seksuele domein. We weten nu dat het principe van geldige instemming gegrond is in het beginsel van seksuele zelfbepaling. Maar waarop berust dit beginsel zelf? Hoe kunnen we rechtvaardigen dat ons, als volwassenen, de vrijheid toekomt om zelf te bepalen wanneer en met wie we

NAAR EEN SEKSUELE ETHIEK VOOR DE PUBERTEIT

seksuele relaties zullen aangaan en wat daarbinnen de aard van de seks zal zijn, zolang we hetzelfde recht van de ander respecteren?

Hoewel ik geenszins wil ontkennen dat het seksuele vrijheidsrecht ook vanuit een kantiaans perspectief of in het licht van een sociale contracttheorie goed te verdedigen valt (vgl. Wertheimer, 2003, p. 127-130; 2006, p. 185; Steutel & Spiecker, 2004, p. 55-57), wil ik hier de aandacht vestigen op een utilistische rechtvaardiging. Reeds in 1859, in zijn klassieke werk *On Liberty*, heeft John Stuart Mill overtuigend duidelijk gemaakt dat de vrijheid om zelf de koers en richting van ons leven te bepalen ons eigen welzijn ten goede komt. En dat geldt mijns inziens in het bijzonder voor ons eigen seksuele leven. Wellicht meer nog dan ten aanzien van andere levenssferen, weten we, wat het seksuele domein betreft, zelf het beste wat onze preferenties, aspiraties, waarden en idealen zijn. Om die reden verkeren we zelf in de beste positie om te beoordelen welk seksueel verkeer in ons belang is of ons welzijn zal bevorderen en, omgekeerd, welke seksuele contacten onze belangen zullen schaden of ons welzijn zullen ondermijnen. Dat ieder van ons het recht van seksuele zelfbepaling kan claimen, en ieder van ons de corresponderende plicht heeft om datzelfde recht van anderen te respecteren, is dan ook in ons aller belang.⁴

Deze utilistische rechtvaardiging van het principe van seksuele zelfbepaling, en dus ook van het principe van geldige instemming, geeft een duidelijke indicatie van de mentale toerusting die nodig is voor de volwassen status: het is het complexe vermogen om in de seksuele levenssfeer verstandige of prudente wegen te bewandelen. Als we dat vermogen zouden missen, valt immers moeilijk in te zien hoe het recht van seksuele zelfbepaling ons belang zou kunnen dienen. Om die reden wijst Mill er met nadruk op dat aan kinderen – en dat zijn bij hem degenen die dat vermogen nog niet in voldoende mate hebben verworven – het seksuele vrijheidsrecht moet worden onthouden (zie Kleinig, 1976). Ik noem het vermogen om op seksueel gebied een prudente koers te varen ‘complex’ omdat het is opgebouwd uit verschillende subvermogens. Eén daarvan is vanzelfsprekend het vermogen om verstandig te *oordelen*, dat wil zeggen om te bepalen welke seksuele contacten al dan niet in ons belang zijn.⁵ Maar net zo belangrijk is het subvermogen om conform ons oordelen te *handelen*, dat wil zeggen om ons oordeel aangaande datgene wat verstandig is om te doen of te laten ook daadwerkelijk in acht te nemen.

Bij deze uitleg moet echter meteen een belangrijke kanttekening worden geplaatst. De utilistische rechtvaardiging van het recht van seksuele zelfbepaling re-

fereert alleen aan een *betrekkelijk* of *verhoudingsgewijs* accuraat oordeelsvermogen. Anders gezegd, als wij in staat zijn in de seksuele levenssfeer verstandig te oordelen, wordt van ons niet verwacht dat ons oordeel altijd correct is, maar alleen dat wij doorgaans beter in staat zijn om te beoordelen of de seks al dan niet onze belangen dient dan anderen dat kunnen.⁶ Het is dus geenszins uitgesloten dat ons oordeel in bepaalde situaties onverstandig is. Het punt is slechts dat de kans dat ons oordeel ten aanzien van ons eigen seksuele leven prudent is groter is dan wanneer anderen voor ons, met het oog op onze belangen, zouden oordelen. Als dat niet het geval was, dan zouden anderen immers beter zijn toegerust om voor ons, zogezegd plaatsvervangend, prudente beslissingen te nemen dan wijzelf voor het nemen van zulke beslissingen zouden zijn toegerust. En dan zouden we, uit overwegingen van utiliteit, beter anderen het recht kunnen geven om voor ons te bepalen welke seks in ons belang is dan dat recht voor onszelf te claimen.

Een soortgelijke kanttekening kan worden geplaatst bij dat andere subvermogen, het vermogen om ons gedrag op ons oordeel af te stemmen. Ook voor dat vermogen geldt dat het niet volmaakt hoeft te zijn. We kunnen, met andere woorden, in het bezit zijn van dat vermogen zonder altijd met succes ons prudente oordeel in praktijk te brengen, bijvoorbeeld omdat we er niet in slagen sterke neigingen te beheersen of voldoende weerstand te bieden aan de druk van de omgeving. Maar zulke discrepanties tussen ons oordelen en handelen moeten relatief spaarzaam zijn, en mogen bovendien ons eigen welzijn niet te ernstig schaden. Want dan zouden we, in plaats van te vertrouwen op ons eigen controlevermogen, uit utilistische overwegingen ons seksuele doen en laten beter kunnen laten controleren door competente en welwillende anderen.

Competentie als legitimerende voorwaarde

De opbrengst van mijn voorbereidende analyse kan als volgt worden samengevat: de claim dat een persoon als volwassen moet worden beschouwd in de statusbetekenis van deze term, *impliceert* de claim dat die persoon het recht van seksuele zelfbepaling moet worden toegekend, en *berust* op de claim dat die persoon het vermogen heeft verworven om in de seksuele levenssfeer op een verstandige manier zijn weg te vinden.⁷ Gegeven mijn markering van de bovengrens van de puberteit, zijn deze claims per definitie niet van toepassing op pubers. Ondanks al die

NAAR EEN SEKSUELE ETHIEK VOOR DE PUBERTEIT

opvallende lichamelijke veranderingen, hebben pubers nog altijd de status van een kind. En claimen dat iemand nog een kind is, in de statusbetekenis van deze term, *impliceert* de claim dat die persoon het seksuele vrijheidsrecht nog niet kan worden toegekend, en *berust* op de claim dat het vermogen van die persoon om in het seksuele domein verstandige wegen te bewandelen nog onvoldoende ontwikkeld is.

Laten we, na al dat voorwerk, beginnen met het beantwoorden van het eerste deel van mijn hoofdvraag: biedt de liberale seksuele ethiek een adequaat perspectief voor de puberteit? Volgens deze ethiek, zo heb ik in het begin van mijn betoog verdedigd, is de instemming van alle betrokken partijen een *voldoende* voorwaarde voor moreel legitieme seksuele contacten, maar dan alleen voor zover die instemming beantwoordt aan de criteria van vrijwilligheid, geïnformeerdheid en competentie. Een belangrijke implicatie van deze opvatting is dat de instemming van pubers met seksuele contacten *ipso facto* ongeldig is, en daarmee altijd op zichzelf beschouwd onvoldoende is om zulke contacten moreel geoorloofd te maken. Immers, omdat hun vermogen om prudent te oordelen en volgens dat oordeel te handelen nog onvolgroeid is, kan hun instemming niet voldoen aan het competentiecriterium. Daarom mist hun instemming, ook wanneer elke vorm van dwang of bedrog afwezig is, die magische, moreel transformerende rol die eigen is aan de vrijwillige en geïnformeerde instemming van volwassen personen. Stel dat B instemt met het voorstel van A om seks met hem te hebben. En laten we bovendien aannemen dat A geen dwang of druk op B heeft uitgeoefend, noch tegen haar heeft gelogen of haar opzettelijk relevante informatie heeft onthouden. Dan kan A, indien B qua status volwassen is, op goede gronden claimen dat hun seksuele verkeer moreel geoorloofd is. Maar als B een puber is, en derhalve qua status nog een kind, kan A dat seksuele contact niet moreel goedpraten door ons simpelweg attent te maken op het feit dat B met dat contact heeft ingestemd.

Deze implicatie van de liberale seksuele ethiek verdient mijns inziens onze volle ondersteuning. Als we de instemming van pubers als geldig zouden beschouwen, dat wil zeggen als voldoende om hun seksuele contacten moreel legitiem te maken, dan zouden we hun in feite het recht van seksuele zelfbepaling toekennen. En we hebben juist gezien dat aan pubers, precies vanwege hun onvolgroeide competentie om verstandig te oordelen en te beslissen, dat vrijheidsrecht vooralsnog moet worden onthouden.

Door toonaangevende voorstanders van de liberale seksuele ethiek wordt echter verdedigd dat de geldige instemming van alle betrokkenen niet alleen een voldoende maar ook een *noodzakelijke* voorwaarde is voor moreel acceptabele seksuele relaties: indien minimaal een van de deelnemers aan het seksuele verkeer er niet geldig mee heeft ingestemd, is de seks moreel onaanvaardbaar.⁸ En dit aspect van de liberale seksuele ethiek heeft implicaties voor de puberteit die aanzienlijk ingrijpender zijn. Aangezien de instemming van pubers niet voldoet aan het competentie criterium, kan hun instemming niet geldig zijn. Geldige instemming als noodzakelijke voorwaarde voor moreel legitieme seks aanmerken, betekent dan ook dat in feite *al* hun seksuele contacten als moreel ongeoorloofd moeten worden beschouwd, of dat nu seks is tussen pubers onderling of seks tussen pubers en volwassenen. Met andere woorden, het feit dat B een puber is, maakt niet alleen dat haar instemming onvoldoende is om het seksuele contact met A moreel te legitimeren, het maakt bovendien dat seksuele contact moreel *illegitiem*, ook al heeft B, zonder dat er sprake is van dwang of misleiding, met het voorstel van A ingestemd.

Dat deze implicatie juist voor pubers zo ingrijpend is, moge blijken uit het volgende. Evident is dat de leeftijd waarop de puberteit haar intrede doet van kind tot kind heel verschillend kan zijn. Maar wanneer we de eerste menstruatie of de productie van levende zaadcellen als aanvangscriterium nemen, mag op grond van empirisch onderzoek worden aangenomen dat tegenwoordig de puberteit bij meisjes op de gemiddelde leeftijd van 12,5 jaar begint en bij jongens naar schatting gemiddeld twee jaar later (Mönks & Knoers, 2004, p. 228; Archard, 2004, p. 108). Ook de leeftijd waarop de volwassenheid wordt bereikt, kan sterk variëren. Maar als we de bovengrens van de puberteit met een gemiddelde leeftijd willen markeren, lijkt het niet onredelijk om, in navolging van de Nederlandse wet,⁹ uit te gaan van het bereiken van de leeftijd van zestien jaar.¹⁰ Gegeven deze leeftijds criteria, beslaat de puberteit gemiddeld genomen een periode van 2,5 jaar. Onder invloed van de productie van geslachtshormonen vinden in die tijdsspanne niet alleen opvallende lichamelijke veranderingen plaats, ook raakt de psychoseksuele ontwikkeling in een stroomversnelling. Dat blijkt niet alleen uit de groeiende belangstelling van pubers voor seks, maar ook uit het feit dat zij veelvuldig over seks fantaseren, verliefd worden, seksuele gevoelens ervaren en worden aangedaan door seksuele verlangens. Door nu competentie als een noodzakelijke voorwaarde voor moreel legitieme seks aan te merken, wordt pubers, in tegenstelling tot vol-

NAAR EEN SEKSUELE ETHIEK VOOR DE PUBERTEIT

wassen personen, zogezegd elke morele ruimte ontnomen om dat seksuele fantaseren, voelen en verlangen tot uitdrukking te brengen in seksuele contacten. Wat deze levensfase betreft doet de liberale seksuele ethiek haar naam dan ook geen eer aan. Integendeel, het is een ethiek die pubers, wat betreft hun seksuele contacten, in feite volledig drooglegt.¹¹

Mijn sterke vermoeden is dat velen deze implicatie van de liberale seksuele ethiek inacceptabel zullen vinden. Al dan niet uit eigen ervaring zal menig een voorbeelden kunnen aandragen van seksueel verkeer tussen pubers, en waarschijnlijk ook van seksuele contacten tussen pubers en (jong)volwassenen, die althans intuïtief volkomen moreel acceptabel zijn. Maar naast zulke overtuigende tegenbeelden is er nog een andere reden om deze implicatie van de hand te wijzen. Voorstanders van de liberale seksuele ethiek wijzen er terecht op dat kinderen, en dus ook pubers, nog niet voldoende geëquipeerd zijn om prudent te oordelen over seksuele contacten. En evenzeer terecht voegen zij daaraan toe dat om die reden de toekenning van het seksuele vrijheidsrecht aan kinderen eerder hun belangen zal schaden dan hun welzijn ten goede zal komen. Maar zij gaan nog een stap verder: vanwege hun incompetentie zouden kinderen, met het oog op hun welzijn, zich beter niet kunnen begeven, en ook beter niet kunnen worden betrokken, in die ingewikkelde en vaak ook gevaarlijke wereld van seksuele contacten. En daarom, zo redeneren zij, dient het competentie criterium te worden aangemerkt als een noodzakelijke voorwaarde voor moreel legitiem seksueel contact.

Deze redenering heeft ongetwijfeld een sterke kant: door seksuele contacten van pubers te verbieden, zal – gegeven althans de algemene bereidheid om dat verbod in acht te nemen – in elk geval worden voorkomen dat zij seksuele contacten aangaan die hun belangen ondermijnen. Maar dat morele verbod heeft evenzeer een schaduwzijde: de algemene inachtneming ervan zal het welzijn van pubers tegelijk ook meer of minder ernstig schaden. Niet alleen omdat gedurende een relatief lange periode hun seksuele wensen en verlangens worden gefrustreerd, maar ook omdat al die jaren een hele wereld van seksuele genoegens en intimiteit aan hen voorbij zal gaan.¹² Om zulke welzijns ondermijnende effecten te voorkomen, zouden we, in plaats van alle seksuele contacten van pubers te verbieden, beter een poging kunnen wagen om de voorwaarden te lokaliseren waaronder hun seksuele betrekkingen wél moreel toelaatbaar zijn. We zouden, met andere woorden, een ethiek moeten ontwikkelen die, juist met het oog op hun belangen, de voorkeur verdient boven de liberale seksuele ethiek.

Competentie als toepassingsvoorwaarde

Mijn conclusie is dus dat het eerste deel van de hoofdvraag – de vraag of de liberale seksuele ethiek een adequaat perspectief biedt voor de puberteit – ontkennend moet worden beantwoord. Met name de claim van de liberale seksuele ethiek dat de geldige instemming van alle betrokken partijen noodzakelijk is voor moreel legitieme seks, en dat die instemming alleen geldig is wanneer wordt voldaan aan het competentiecriterium, heeft implicaties voor de seksuele contacten van pubers die mijns inziens onaanvaardbaar zijn.

Zowel in mijn typering van de liberale seksuele ethiek aan het begin van mijn betoog, als in mijn negatieve antwoord op het eerste deel van de hoofdvraag, heb ik aangenomen dat de reikwijdte van het principe van geldige instemming *omvattend* moet worden uitgelegd. Daarmee bedoel ik dat dit morele beginsel van toepassing is op *alle* seksuele contacten tussen mensen, of dat nu kinderen of volwassenen zijn. Of, nog weer anders gezegd, de morele status van *elke* vorm van intermenselijk seksueel verkeer moet in termen van dat principe worden beoordeeld. Ofschoon deze omvattende uitleg min of meer standaard is onder liberale filosofen, kan de reikwijdte van het principe van geldige instemming ook *beperkt* worden uitgelegd, namelijk als een beginsel dat alleen betrekking heeft op seksuele contacten tussen volwassenen. Anders gezegd, volgens deze beperkte uitleg is het kernprincipe van de liberale seksuele ethiek slechts bedoeld als morele toetssteen voor seksuele contacten tussen personen die qua status volwassen zijn, en dus niet voor seksueel verkeer waar personen met de status van een kind aan deelnemen. Voor deze beperkte interpretatie vinden we niet alleen meer impliciete ondersteuning in het werk van liberale filosofen, ook zijn er goede gronden aan te wijzen om aan deze uitleg de voorkeur te geven (Steutel, 2007, p. 209-211). Eén van die gronden is dat het competentiecriterium binnen de beperkte uitleg niet langer als noodzakelijke voorwaarde voor moreel legitieme seks figureert. Anders dan bij de omvattende uitleg, wordt daardoor niet op voorhand uitgesloten dat seksuele contacten van pubers moreel toelaatbaar kunnen zijn. Indien we, met andere woorden, uitgaan van de beperkte uitleg van het principe van geldige instemming, is de kritiek die ik heb geformuleerd op de liberale seksuele ethiek niet langer van toepassing.

Het is de moeite waard de verschillen tussen de omvattende en de beperkte interpretatie wat preciezer in kaart te brengen, al was het maar om verwarring te

NAAR EEN SEKSUELE ETHIEK VOOR DE PUBERTEIT

voorkomen. Volgens de omvattende interpretatie luidt het principe van geldige instemming als volgt:

Seksuele contacten tussen mensen zijn moreel legitiem,
indien, en alleen indien,
alle betrokkenen ermee hebben ingestemd, en die instemming voldoet aan de
criteria van vrijwilligheid, geïnformeerdheid en competentie

Als we echter de beperkte interpretatie volgen, moet het principe van geldige instemming als volgt worden verwoord:

Seksuele contacten tussen volwassenen zijn moreel legitiem,
indien, en alleen indien,
alle betrokkenen ermee hebben ingestemd, en die instemming voldoet aan de
criteria van vrijwilligheid en geïnformeerdheid

Deze formuleringen laten zien dat de beide interpretaties in elk geval op één punt overeenstemmen. Volgens beide lezingen is in geval van seks tussen competente personen hun vrijwillige en geïnformeerde instemming *voldoende* om die seks moreel geoorloofd te maken. Ook bij de beperkte uitleg impliceert het principe van geldige instemming derhalve dat de instemming van pubers op zichzelf beschouwd niet voldoende is om hun seksuele contacten moreel te legitimeren. En deze implicatie, zo heb ik eerder verdedigd, is volkomen terecht. Maar de formuleringen brengen tegelijkertijd twee markante verschillen aan het licht. Ten eerste worden in de consequent verschillende *toepassingsvoorwaarden* vermeld. In de omvattende uitleg bestaat deze voorwaarde in alle intermenselijke seksuele contacten, terwijl volgens de beperkte interpretatie deze voorwaarde alleen betrekking heeft op seksuele contacten tussen competente personen, dat wil zeggen tussen personen met een volwassen status. In de tweede plaats worden in de antecedent andere *legitimiserende* voorwaarden genoemd. In de omvattende uitleg worden drie van deze voorwaarden aangewezen, namelijk vrijwilligheid, geïnformeerdheid en competentie, terwijl in de beperkte uitleg slechts melding wordt gemaakt van twee van deze voorwaarden, namelijk vrijwilligheid en geïnformeerdheid.

Als we deze twee verschillen bijeen nemen, blijkt dat met name het criterium van competentie een andere rol wordt toebedeeld. In de omvattende lezing figu-

reert het competentie criterium als een *noodzakelijke legitimeringsvoorwaarde*, dat wil zeggen als een voorwaarde die noodzakelijk is voor de legitimiteit van alle vormen van intermenselijke seks. We hebben gezien wat dat voor pubers betekent: omdat hun instemming niet voldoet aan dit criterium, zijn al hun seksuele contacten moreel illegitiem. In de beperkte lezing daarentegen is het competentie criterium zagezegd verhuisd van de antecedent naar de consequent, en daarmee veranderd van een legitimerende voorwaarde in een toepassingsvoorwaarde. Meer nauwkeurig gezegd: volgens deze interpretatie figureert dit criterium als een *voldoende toepassingsvoorwaarde*, dat wil zeggen als een voorwaarde die voldoende is voor het van toepassing zijn van de legitimerende voorwaarden van vrijwilligheid en geïnformeerdheid.

De voor de hand liggende vraag die we nu moeten stellen is: biedt de liberale seksuele ethiek, indien beperkt uitgelegd, wellicht wél een adequaat perspectief voor de puberteit? Naar mijn mening moet ook op deze vraag het antwoord ontkennend zijn. De reden daarvoor is dat het beperkt uitgelegde principe van geldige instemming ons hoegenaamd geen aanknopingspunten biedt voor de morele beoordeling van seksuele contacten van pubers. Immers, bij deze uitleg is de enige ethische implicatie dat hun instemming als zodanig niet voldoende is om hun seksuele relaties moreel geoorloofd te maken. En daarmee wordt volledig in het midden gelaten of er voorwaarden aan te wijzen zijn die zulke contacten wél moreel legitiem maken, laat staan dat iets gezegd wordt over de voorwaarden waaronder die contacten moreel illegitiem zijn. Kortom, wat betreft de seksuele contacten van pubers geeft de liberale seksuele ethiek, indien omvattend uitgelegd, ons een duidelijk maar inadequaar perspectief in handen; maar wanneer we opteren voor de beperkte uitleg, laat de liberale seksuele ethiek ons in feite met lege handen achter. Zeker, in de beperkte lezing zegt de liberale seksuele ethiek behartigenswaardige dingen over de morele status van seksuele contacten tussen volwassenen, namelijk dat zulke contacten moreel acceptabel zijn wanneer alle betrokkenen er vrijwillig en geïnformeerd mee hebben ingestemd, en moreel inacceptabel zijn wanneer minimaal één der betrokkenen er niet mee heeft ingestemd, of er wel mee heeft ingestemd maar dan onder dwang of als gevolg van misleiding. Maar over de morele status van seksuele contacten van pubers, over de vraag of zulke contacten wel of niet moreel acceptabel zijn, daarover wordt in alle talen gezwegen.

Ouderlijk gezag als legitimerende voorwaarde

Mijn antwoord op het eerste deel van mijn hoofdvraag kan dus niet anders dan negatief zijn: of we de reikwijdte van het principe van geldige instemming nu omvattend of beperkt interpreteren, in beide gevallen biedt de liberale seksuele ethiek geen adequaat perspectief voor de puberteit. Daarom wil ik nu proberen een antwoord te geven op het tweede deel van de hoofdvraag, namelijk of een alternatieve seksuele ethiek kan worden ontwikkeld die wél een adequaat kader biedt voor de morele beoordeling van seksuele contacten van pubers.

Om te beginnen wil ik twee voorwaarden aanwijzen die mijns inziens beide noodzakelijk zijn voor moreel legitiem seksueel verkeer waaraan pubers deelnemen, namelijk *vrijwilligheid* en *geïnformeerdheid*. Of het nu gaat om seks tussen pubers onderling of seks tussen pubers en volwassenen, als minimaal één der betrokkenen er niet mee heeft ingestemd, of heeft ingestemd onder dwang of na te zijn bedrogen, is die seks moreel ontoelaatbaar. Deze twee condities, zo hebben we gezien, gelden evenzeer voor seksuele relaties tussen volwassenen. En of de betrokkenen nu pubers of volwassenen zijn, beide voorwaarden hebben tot doel hun belangen te beschermen of – wat specifiek geformuleerd – om te voorkomen dat de seksuele betrekkingen hun welzijn zullen schaden.

Wat de conditie van vrijwilligheid betreft: uit empirisch onderzoek blijkt telkens weer dat onvrijwillige seks het slachtoffer de nodige psychische schade berokkent, ongeacht of het slachtoffer volwassen is of nog een kind. Allereerst moet worden gewezen op de directe psychische schade van afgedwongen seks, dat wil zeggen op de negatieve of pijnlijke gevoelens waarmee het ondergaan van zulke seks doorgaans gepaard gaat, zoals afkeer, angst, ontsteltenis, verwarring, ontredering, vernedering en ontluistering. Bovendien is de kans reëel dat seks onder dwang of bedreiging ook op de langere termijn psychische schade bij het slachtoffer teweegbrengt, waarbij te denken valt aan posttraumatische stress, gebrek aan zelfvertrouwen, relationele problemen, fobische angsten, depressieve gevoelens en suïcidale neigingen (zie Wertheimer, 2003, p. 102-112; Steutel, 2007, p. 212-215).

Ook bedrog of misleiding is een duidelijke risicofactor voor het optreden van welzijnsschade aan de kant van het slachtoffer. Door van list of leugen gebruik te maken, probeert de dader de instemming van het slachtoffer te verwerven door opzettelijk de situatie beter of mooier voor te stellen dan deze in feite is. Daarmee

wekt de dader de suggestie dat instemming het slachtoffer de nodige voordelen zal opleveren, terwijl het juist zijn bedoeling is haar in een situatie te manoeuvreren waar hijzelf, ten koste van haar, profijt van heeft. De kans is dus groot dat instemming die het resultaat is van bedrog of misleiding het welzijn van het slachtoffer zal ondermijnen. Vooraleerst omdat zij dan in een situatie terechtkomt die voor haar nadelig is, maar ook omdat zij, wanneer zij inziet te zijn misleid, zal worden aangedaan door negatieve gevoelens, zoals teleurstelling, verdriet, spijt en vooral ook het pijnlijke besef dat misbruik is gemaakt van haar vertrouwen. Een paradigmatisch voorbeeld van een dergelijke dader is de zogeheten *loverboy*.

Wanneer alle betrokkenen de volwassen status toekomt, zijn de voorwaarden van vrijwilligheid en geïnformeerdeheid niet alleen afzonderlijk noodzakelijk, maar tezamen ook *voldoende* om de seks moreel geoorloofd te maken. Maar dat geldt niet voor seksueel verkeer waarin pubers partij zijn. Omdat hun instemming niet voldoet aan het competentie criterium, moeten hun seksuele contacten nog aan een *derde* voorwaarde voldoen om moreel geoorloofd te zijn. En net zoals de voorwaarden van vrijwilligheid en geïnformeerdeheid, moet ook dat een voorwaarde zijn die in termen van hun belangen te rechtvaardigen is. Met andere woorden: omdat pubers nog onvoldoende in staat zijn verstandig te oordelen en daarnaar te handelen, moet die derde voorwaarde zagezegd hun gebrek aan prudentie *compenseren*. En de intrigerende vraag is: wat zou die voorwaarde kunnen zijn?

Niet alleen in de seksuele sfeer maar ook in andere levensdomeinen worden volwassen personen vrijheidsrechten toegekend die aan kinderen worden onthouden. Denk bijvoorbeeld aan de sfeer van gezondheid en medische behandeling, de sfeer van scholing en educatie, of de sfeer van financiële transacties en het sluiten van contracten. Waar ik nu op wil wijzen is dat de reden om kinderen deze vrijheidsrechten nog niet toe te kennen, namelijk hun onvolgroeide competentie om in die verschillende domeinen verstandige wegen te bewandelen, precies ook de reden is waarom zij onder *ouderlijk gezag* zijn geplaatst. Anders gezegd, omdat kinderen nog onvoldoende in staat zijn om zelf hun belangen te behartigen, wordt aan anderen de bevoegdheid toegekend om dat voor hen te doen, en wel precies op die terreinen die door de desbetreffende vrijheidsrechten worden afgebakend. Gemakshalve zal ik aannemen dat degenen met het ouderlijk gezag de ouders van de pubers zijn – waarmee ik uiteraard niet wil ontkennen dat de dragers van dat gezag, naast de biologische ouders, vaak ook stief-, adoptief- of pleegouders zijn, en soms ook een voogd. Maar ongeacht aan welke volwassen personen het ouder-

NAAR EEN SEKSUELE ETHIEK VOOR DE PUBERTEIT

lijk gezag wordt toegekend, van hen wordt niet alleen verwacht dat zij beter in staat zijn om hun eigen leven op een verstandige manier in te richten dan anderen dat voor hen kunnen doen, maar ook dat zij beter in staat zijn om het leven van de kinderen die onder hun gezag zijn geplaatst in verstandiger banen te leiden dan die kinderen daar zelf toe in staat zijn.¹³

Wat ik nu zou willen verdedigen, is dat we de derde voorwaarde voor moreel legitieme seksuele contacten van pubers moeten zoeken in het gezag van hun ouders. Deze lokalisering mag op het eerste gezicht plausibel lijken, en wellicht zelfs vanzelfsprekend, maar bij nader inzien blijkt het bijzonder lastig te zijn om die legitimerende rol van het ouderlijk gezag op een adequate manier te specificeren. De vraag is dus: als we aannemen dat de derde voorwaarde betrekking heeft op het gezag van de ouders, hoe moeten we deze voorwaarde dan precies begrijpen?

Op deze vraag kunnen we, denk ik, een antwoord vinden door ons te richten op het specifieke normatieve fundament van het ouderlijk gezag, namelijk de *plicht* van ouders om de belangen van hun kinderen te behartigen. Veel van onze rechten missen correlerende plichten om die rechten ook uit te oefenen, laat staan om dat op een specifieke manier te doen. Maar een dergelijke correlatie geldt wél voor het ouderlijk gezag. Ouders hebben niet alleen het recht om voor hun kinderen, met het oog op hun belangen, beslissingen te nemen, zij hebben ook de plicht om dat recht uit te oefenen en dat bovendien zo goed mogelijk te doen. Deze rolverantwoordelijkheid van ouders is in feite opgebouwd uit twee subplichten. Ouders hebben, ten eerste, de plicht om in het leven van hun kinderen in te grijpen of daar juist opzettelijk van af te zien wanneer zij van oordeel zijn dat zulke interventies of onthoudingen nodig zijn met het oog op hun belangen. En zij hebben, ten tweede, de plicht hun best te doen om ervoor te zorgen dat hun oordeel dienaangaande accuraat is of in elk geval op goede gronden berust.

Onder verwijzing naar deze tweeledige rolverantwoordelijkheid van ouders om de belangen van hun kinderen te behartigen, zouden we de derde voorwaarde voor moreel geoorloofde seksuele contacten van pubers als volgt kunnen specificeren: *de ouders hebben met de seks ingestemd op grond van hun weloverwogen oordeel dat de seks de belangen van de pubers niet zal schaden*. Volgens deze typering is de derde voorwaarde samengesteld uit twee componenten die corresponderen met de twee subplichten die de normatieve grondslag vormen van het ouderlijk gezag. Ten eerste hebben de ouders met de seksuele contacten van de pubers ingestemd omdat zij

van oordeel zijn dat de seks hun belangen niet zal schaden. En ten tweede is dat oordeel weldoordacht of weloverwogen, dat wil zeggen de ouders hebben naar beste vermogen geprobeerd om tot een oordeel te komen dat accuraat is. Ook deze derde voorwaarde, net zoals de voorwaarden van vrijwilligheid en geïnformeerdeheid, heeft tot functie de belangen van de pubers te beschermen. Want als de dragers van het ouderlijk gezag – *in casu* de ouders – hun rolverantwoordelijkheid naar behoren uitvoeren, mag in rede worden aangenomen dat de seks waarmee zij hebben ingestemd het welzijn van de pubers eerder zal bevorderen dan schaden, en dat de seks waaraan zij hun goedkeuring hebben onthouden voor hun welzijn eerder schadelijk dan bevorderlijk zal zijn.

De drie voorwaarden die ik heb aangewezen voor moreel legitieme seksuele contacten van pubers kunnen worden vastgelegd in één moreel principe. Ter onderscheiding van het liberale principe van geldige instemming, zal ik dat morele beginsel *het principe van ouderlijke instemming* noemen. Het kan als volgt worden verwoord:

Seksuele contacten van pubers zijn moreel legitiem,
indien, en alleen indien,
alle betrokkenen er vrijwillig en geïnformeerd mee hebben ingestemd,
en de ouders ermee hebben ingestemd op grond van hun weloverwogen oordeel dat de seks de belangen van de pubers niet zal schaden

Deze formulering laat duidelijk zien waarin de verschillen liggen tussen het principe van geldige instemming en het principe van ouderlijke instemming. In onderscheid met het omvattende uitgelegde principe van geldige instemming, ontbreekt in het principe van ouderlijke instemming het competentie criterium als noodzakelijke legitimerende voorwaarde. Daardoor wordt zagezegd de weg vrijgemaakt voor moreel legitiem seksueel verkeer waaraan pubers deelnemen. En anders dan bij het beperkt uitgelegde principe van geldige instemming, figureren niet de seksuele contacten tussen volwassenen, maar de seksuele contacten van pubers als voldoende toepassingsvoorwaarde. Daaruit blijkt dat het principe van ouderlijke instemming alleen bedoeld is voor de puberteit. Maar het meest markante verschil met zowel het omvattende als het beperkt uitgelegde principe van geldige instemming is natuurlijk dat een noodzakelijke legitimeringsvoorwaarde wordt toege-

NAAR EEN SEKSUELE ETHIEK VOOR DE PUBERTEIT

voegd: de ouderlijke goedkeuring die berust op hun beste oordeel dat de seks de belangen van de pubers niet zal schaden.

Tegengestelde taken?

Tegen mijn alternatieve seksuele ethiek voor de puberteit kunnen de nodige bezwaren worden ingebracht. Maar een beter voorstel heb ik tot nu toe niet kunnen bedenken. Na overweging van andere preciseringen van de legitimerende rol van het ouderlijk gezag, ben ik tot de conclusie gekomen dat mijn voorstel het beste te verdedigen valt. Het is hier echter niet de plaats om de sterke en zwakke kanten van mijn voorstel te inventariseren en deze kritisch te vergelijken met de voor- en nadelen van mogelijke alternatieven. Waar ik tot besluit van mijn betoog op wil wijzen, is dat de plicht van ouders om hun gezag op een verantwoorde manier uit te oefenen op gespannen voet lijkt te staan met een andere ouderlijke plicht, namelijk de plicht om hun kinderen de competenties bij te brengen om verstandig te oordelen en dienovereenkomstig te handelen. Enerzijds zullen ouders, gezien hun gezag, de pubers moeten vragen zich afhankelijk van hun oordeel op te stellen en hun beslissingen te respecteren. Maar anderzijds zullen ouders, als aspect van de seksuele opvoeding, ervoor moeten zorgen dat de pubers het vermogen verwerven om een onafhankelijk oordeel te vormen en eigen beslissingen te nemen. De ouders moeten, met andere woorden, van pubers tegelijk gehoorzaamheid vragen en hun zelfstandigheid stimuleren. En zijn dat geen tegengestelde taken? Hoe valt immers de bekrachtiging van heteronomie te rijmen met de bevordering van autonomie?

Hoewel ik de spanning tussen deze ouderlijke plichten geenszins wil bagatelliseren, wil ik toch proberen enkele algemene richtlijnen te formuleren die, indien in acht genomen, de beide taken zagezegd tot één beweging samenvoegen. Wat in deze richtlijnen wordt aanbevolen, zijn praktijken van ouderlijke gezagsuitoefening die tegelijkertijd stimulerend zijn voor de ontwikkeling van pubers tot competente spelers op het veld van seksuele betrekkingen.

Een eerste richtlijn is dat ouders er goed aan doen de pubers uit te leggen welke overwegingen hebben geleid tot hun beslissing om wel of niet in te stemmen met hun seksuele contacten. Door pubers duidelijk te maken waarom zij van mening zijn dat de seks al dan niet in hun belang is, vergroten de ouders hun inzicht in de

mogelijke kosten en baten van seksuele relaties, met als gevolg dat zij zulke welzijnsconsequenties voortaan in hun eigen oordeelsvorming kunnen betrekken.

Een tweede richtlijn houdt in dat ouders hun kinderen zouden moeten stimuleren om ook hun eigen mening over de seksuele contacten die zij willen aangaan naar voren te brengen. Ook al hebben pubers nog niet het recht van seksuele zelfbepaling, zij hebben wel het recht om door hun ouders te worden *gehoord* (Archard, 2004, p. 64-66, 117). Anders gezegd, hun komt het recht toe om door het geven van hun mening invloed uit te oefenen op de beslissingen van hun ouders. Pubers aanmoedigen zoveel mogelijk van dat recht gebruik te maken, komt de oordeelsvorming van zowel de ouders als de pubers ten goede. De ouders verwerven informatie die hen beter in staat stelt om over het seksuele leven van de pubers weloverwogen beslissingen te nemen. En de pubers worden geactiveerd zelf na te denken over de positieve en negatieve welzijnseffecten van hun seksuele contacten.

Als derde en laatste richtlijn wordt ouders aanbevolen voor de pubers een ruimte af te bakenen waarbinnen zij naar eigen believen kunnen experimenteren met seksuele contacten. Door zo'n vrije ruimte te creëren, wordt niet alleen tegemoetgekomen aan de groeiende behoefte van pubers aan autonomie, het geeft hun bovendien de kans om te leren van hun eigen fouten. Beter dan alleen door zelfreflectie of verbeelding kunnen zij op deze manier ontdekken wat hun preferenties zijn en welke vormen van seks binnen welke verbanden zij als positief dan wel als negatief ervaren. Het is de taak van ouders om ervoor te zorgen dat die experimentele leerschool relatief veilig is. De risico's mogen niet te groot zijn en eventuele schade moet beperkt blijven. Dat vraagt van ouders om tegenover hun kinderen de grenzen van die vrije ruimte helder te markeren, bijvoorbeeld door met hen af te spreken dat zij altijd gebruik zullen maken van voorbehoedsmiddelen, dat zij niet zullen deelnemen aan seksfeestjes en zich verre zullen houden van zogenoemde breezerseks, of dat zij geen afspraken zullen maken via internet, maar alleen seksuele contacten zullen aangaan met vertrouwde personen van ongeveer dezelfde leeftijd. Zo maken ouders duidelijk met welke vormen van seks zij op voorhand al dan niet kunnen instemmen.

Als ouders deze richtlijnen in acht nemen, zullen zij, in de uitoefening van hun gezag, de pubers tegemoet treden als personen met de status van een kind, en tegelijk, als doel van de seksuele opvoeding, hun ontwikkeling bevorderen tot personen met de status van een volwassene – of, om de welbekende woorden van

NAAR EEN SEKSUELE ETHIEK VOOR DE PUBERTEIT

de grote pedagoog M.J. Langeveld te parafraseren (1971, p. 45), de pubers opvoeden tot *zelfverantwoordelijke seksuele zelfbepaling*.

Dankwoord

Het uitspreken van woorden van dank aan het slot van een oratie is wellicht geen morele maar toch zeker een conventionele verplichting. Ik voldoe graag aan die verplichting, maar dan niet uit plichtsbesef maar uit gevoelens van dankbaarheid.

Tijdens mijn academische loopbaan heb ik hooguit vijf sollicitatiebrieven geschreven, waarvan drie om een positie aan de Universiteit van Amsterdam te verwerven. Mijn eerste sollicitatie, in 1975, was naar een functie van wetenschappelijk medewerker, met als belangrijkste taak het geven van onderwijs in het historisch materialisme. Ik eindigde als tweede, vermoedelijk mede omdat men twijfels had over mijn engagement met het klassieke marxisme. Heel kort daarna dong ik opnieuw naar een functie van wetenschappelijk medewerker, dit keer met als hoofdtaak het verzorgen van onderwijs in de wetenschapstheorie van de opvoedingswetenschap. Ik werd aangenomen, niet omdat ik voldeed aan het gewenste politieke profiel maar waarschijnlijk omdat er nauwelijks andere kandidaten waren. En kort geleden, ruim dertig jaar later, heb ik gesolliciteerd naar de functie van bijzonder hoogleraar in de Wijsgerige Pedagogiek. En ook nu werd ik aangenomen, dit keer, zo heeft men mij verzekerd, vanwege toegeschreven kwaliteiten op de terreinen van onderzoek en onderwijs.

Allereerst wil ik het Bestuur van de Casimir Stichting, en dan vooral ook de voorzitter van de stichting, professor Doret de Ruyter, van harte bedanken voor hun inzet voor de vestiging van de leerstoel en voor hun enthousiaste instemming met mijn benoeming. De voorzitter van de afdeling Pedagogiek en Onderwijskunde, professor Aryan van der Leij, en de toenmalige decaan van de Faculteit der Maatschappij- en Gedragswetenschappen, professor Dymph van den Boom, ben ik zeer erkentelijk voor hun ondersteuning van mijn kandidatuur.

In mijn voordracht heb ik het belang onderstreept van vrijheidsrechten en zelfbeschikking. Daarmee heb ik geenszins willen ontkennen dat onze eigen, zelfstandige keuzen altijd mede het product zijn van de invloed van vele anderen, en evenmin dat die autonome invulling van ons eigen leven slechts mogelijk is dankzij de inspanningen van ontelbare medemensen. Integendeel, juist ook wat mijn weten-

schappelijke loopbaan betreft, ben ik mij er ten volle van bewust hoe sterk de invloed is geweest van talrijke anderen en hoeveel mensen mijn loopbaan hebben ondersteund en gedragen. Graag zou ik heel veel personen bij naam willen noemen en bedanken, maar ik moet mij hier beperken tot degenen die in mijn ogen het meeste hebben bijgedragen aan mijn wetenschappelijke carrière.

Mijn werkzaamheden op de Universiteit van Amsterdam aan het begin van mijn loopbaan waren van korte duur. Na ongeveer anderhalf jaar werd mij een baan aangeboden op de Vrije Universiteit, door professor Ben Spiecker, die toen overigens nog lector was. Ik heb die mogelijkheid met beide handen aangegrepen, en ik ben hem tot op de dag van vandaag dankbaar dat hij mij toen heeft aangesteld. Het was het begin van een jarenlange buitengewoon plezierige en ook heel vruchtbare samenwerkingsrelatie. Geen wonder dus dat ik al die jaren nooit meer heb gesolliciteerd. Dat hij veel eerder dan gepland zijn werkzaamheden aan de VU heeft moeten beëindigen, heeft mij diep aangegrepen. Maar nog altijd is hij betrokken bij het onderzoek van de afdeling, niet in de laatste plaats bij mijn eigen onderzoek. Ondanks zijn slopende ziekte was hij bereid eerdere versies van mijn oratie te lezen en van puntig commentaar te voorzien.

Rond 1980, toen ik mij begraven had in mijn promotieonderzoek, heb ik een van de beste vragen in mijn leven gesteld. Ik vroeg professor Wouter van Haaften, toen overigens nog wetenschappelijk hoofdmedewerker, of hij mijn copromotor wilde zijn. Naast Ben Spiecker heeft hij mij ingevoerd in de fascinerende wereld van de analytische opvoedingsfilosofie, in de bredere betekenis van deze term. Zeker, hoe men filosofie moet bedrijven kan men leren door boeken te raadplegen waarin wordt uitgelegd wat de procedures en methoden zijn van kritisch argumenteren en systematisch analyseren. Maar onmisbaar en veel belangrijker is dat men zelf filosofie bedrijft onder de supervisie van een deskundige – en dan bij voorkeur een deskundige van zijn kaliber. Ook toen ik zelf deskundig was geworden, voor zover daarvoor althans een promotie als bewijs mag gelden, heb ik nog vele malen dankbaar mogen profiteren van zijn trefzekere en erudiete commentaar op mijn onderzoeksproducten.

Ook al heb ik in mijn betoog de status van volwassenheid uitgelegd in termen van autonomie, enige heteronomie is mij nooit vreemd geworden. Nog tijdens het schrijven van mijn oratie vroeg ik mij zo nu en dan af: wat zal Ben of Wouter ervan vinden? Aan die twee namen wil ik graag nog een derde toevoegen: Atie Minnema. In al die jaren dat we samen zijn, heeft zij altijd zonder omwegen mijn

NAAR EEN SEKSUELE ETHIEK VOOR DE PUBERTEIT

loopbaankeuzen in woord en daad ondersteund, vanaf het moment dat ik als student koos voor de doctoraalrichting Theoretische en Historische Pedagogiek, tot en met mijn beslissing om te solliciteren naar deze bijzondere leerstoel. En haar rol was zeker niet alleen een ondersteunende. Ook haar inhoudelijke bijdrage kan moeilijk worden onderschat. In ontelbare gesprekken over mijn onderzoek, vaak tijdens de maaltijden, was zij mijn eerste kritische toetssteen. En altijd was ze bereid mijn teksten te lezen, niet alleen om mij te behoeden voor taalfouten maar ook om te voorkomen dat ik al te idiote dingen zou beweren.

En wat de kinderen betreft: na het aanhoren van mijn oratie zal Willemijn waarschijnlijk blij zijn dat haar kinderen voorlopig nog geen pubers zijn. En ik vermoed dat Joris achteraf blij is dat, toen hij nog puber was, ik nog niet zulke denkbeelden had.

Ik heb gezegd.

Noten

1. Een grondige bespreking van deze drie criteria vinden we bij Archard (1998, p. 44-53) en Wertheimer (2003, hfdst. 8-10). Voor een leerzame analyse van het criterium van vrijwilligheid kunnen we ook terecht bij Soble (1998, p. 77-82) en Primoratz (1999a, p. 161-165).
2. In dit betoog staat de vraag centraal of seksuele contacten van pubers al dan niet moreel *legitiem* (acceptabel, toegestaan, geoorloofd) zijn. Moreel legitiem gedrag is gedrag dat niet moreel verkeerd of immoreel is, maar moreel gerechtigd is; moreel illegitiem gedrag is gedrag dat moreel verkeerd, immoreel of moreel onrechtmatig is. In deze en soortgelijke oordelen wordt een beroep gedaan op morele principes, dat wil zeggen op plichten (en corresponderende rechten) die als universeel bindend worden beschouwd: iedereen wordt geacht, zo nodig door middel van berisping of andere sancties, zich aan deze principes te houden. Naast morele principes spelen ook *ethische idealen* (of opvattingen over een goed of waardevol leven) een belangrijke rol bij de beoordeling van gedrag, inclusief ons seksuele doen en laten. Zo kunnen we bepaalde vormen van seks als moreel legitiem zien, maar desondanks, in het licht van onze idealen, diskwalificeren als vernederend, ontluisterend, ontterend, vulgair, armzalig, goedkoop, deprimerend of besmachend. Binnen de grenzen van het moreel toelaatbare, zijn personen vrij het eigen leven in te richten volgens zelfgekozen idealen. In tegenstelling tot overtredingen van morele principes, zijn levensstijlen die in strijd zijn met een ethisch ideaal, maar voldoen aan morele principes, niet moreel verkeerd en als zodanig geen reden voor morele berisping of andere sancties. Ook al voldoen de keuzen van anderen niet aan ons ethische ideaal, zolang gekozen wordt voor gedrag dat moreel legitiem is, verdienen deze keuzen ons morele respect (Primoratz, 1999a, p. 19-20, 170-172; 2001, p. 214-216; Wertheimer, 2003, p. 5-7; zie ook De Ruyter, 2003).
3. Feinberg (1980, p. 124-125) maakt onderscheid tussen 'A-C-rights' (d.w.z. rechten die zowel aan volwassenen als aan kinderen worden toegekend), 'A-rights' (d.w.z. rechten die uitsluitend toebehoren aan volwassenen) en 'C-rights' (d.w.z. rechten die karakteristiek zijn voor kinderen en alleen onder ongebruikelijke of abnormale omstandigheden aan volwassenen worden toegekend). Elk statusonderscheid tussen kind-zijn en volwassenheid veronderstelt dat een onderscheid kan worden gemaakt tussen 'C-rights' en 'A-rights', en – zo kunnen we daaraan toevoegen – tussen 'C-duties' (bijv. de plicht om de drager van het ouderlijk gezag te gehoorzamen) en 'A-duties' (bijv. de plicht om in het eigen levensonderhoud te voorzien).
4. Ook in verhandelingen van recenter datum wordt een utilistische rechtvaardiging van vrijheidsrechten van volwassenen, inclusief het recht van seksuele zelfbepaling, verdedigd. Zie bijv. Feinberg (1980, p. 143-144), Wertheimer (2003, p. 124-125, 139-140; 2006, p. 185) en Archard (2004, p. 55-56, 77-78, 117).

5. Dat oordeelsvermogen kan, op zijn beurt, worden opgevat als een configuratie van verschillende subcomponenten, waaronder (i) kennis van en inzicht in de aard en consequenties van seksuele contacten, (ii) capaciteiten voor het vergelijken en wegen van de voor- en nadelen van seksuele contacten, en (iii) een relatief consistente en stabiele set van preferenties of waarden in het licht waarvan seksuele contacten en hun mogelijke effecten worden beoordeeld (Buchanan & Brock, 1989, p. 23-25; zie ook Archard, 1998, p. 124; 2004, p. 93-95, 105-108).
6. Zie Wertheimer (2003, p. 226, 229) en Feinberg (1980, p. 143): 'A given normal adult is much more likely to know his own interests, talents, and natural dispositions (the stuff of which his good is composed) than is any other party, and much more capable therefore of directing his own affairs to the end of his own good than is a government official.'
7. Als synoniem van de term 'zelfbepaling' (of 'zelfbeschikking') wordt vaak de term 'autonomie' gebruikt. Van belang is dan twee betekenissen van 'autonomie' uiteen te houden. In de *ethische* betekenis is een autonome persoon een individu met rechten van zelfbepaling (waaronder het seksuele vrijheidsrecht). In de *psychologische* betekenis is een autonome persoon een individu die een bepaalde mentale toerusting heeft verworven, namelijk de capaciteiten die nodig zijn om die vrijheidsrechten op een adequate of gepaste manier uit te oefenen (waaronder het vermogen om in de seksuele levenssfeer verstandig te oordelen en daarnaar te handelen). Mijn punt is dat psychologische autonomie de legitimerende grondslag is voor ethische autonomie.
8. Voorstanders van de liberale seksuele ethiek die geldige instemming als een noodzakelijke voorwaarde voor legitiem seksueel verkeer beschouwen, zijn onder anderen Soble (1996, p. 30-33), Primoratz (zie vooral: 1999a, hfdst. 10 en 1999b, waar hij het standpunt verdedigt dat pedofilie ongeoorloofd is vanwege het ontbreken van geldige instemming van de kant van het kind; zie ook: 2001, p. 201, waar hij stelt dat het punt van discussie niet is of geldige instemming noodzakelijk is, maar of zulke instemming ook voldoende is) en Wertheimer (heel expliciet in: 2003, p. 3, 125 en 2006, p. 185). Ook auteurs die zich niet uitspreken over de vraag of geldige instemming voldoende is (bijv. Finkelhor, 1984, p. 17-18) of deze vraag ontkennend beantwoorden (bijv. Bellioti, 1993, ch. 7), zien geldige instemming als noodzakelijk voor aanvaardbare seks.
9. Zie met name Art. 245 uit het *Wetboek van Strafrecht* ('Gemeenschap met een persoon beneden 16 jaar'). In een arrest van de Hoge Raad (van 02-07-2002, nr. 01306/01) wordt gesteld dat personen die jonger zijn dan zestien ten aanzien van relaties met volwassenen 'in het algemeen niet of onvoldoende in staat zijn om de draagwijdte van hun handelen te overzien en hun wil dienaangaande in vrijheid te bepalen en dat zij in zoverre tegen een ongewenste beïnvloeding van hun wil moeten worden beschermd' (<http://zoeken.rechtspraak.nl/ResultPage.aspx>). In onze terminologie uitgedrukt: hun instemming met seksuele contacten met volwassenen is ongeldig omdat niet wordt

voldaan aan de criteria van competentie en vrijwilligheid. En dat impliceert dat hun het recht van seksuele zelfbepaling wordt onthouden.

10. Van belang is onderscheid te maken tussen het *conventionele* en het *substantiële* gebruik van 'kind-zijn' en 'volwassenheid', in de statusbetekenis van deze termen (Spiecker & Steutel, 2002, p. 161-162; zie ook Kleinig, 1976, p. 3-5; Houlgate, 1992, p. 137; Shapiro, 1999, p. 715). Bepalend voor het conventionele gebruik is de leeftijd van de desbetreffende personen. Vooral in wet- en regelgeving wordt gebruikgemaakt van zulke leeftijdsgrenzen. Zo functioneert in de Nederlandse wet de leeftijd van achttien jaar of ouder als algemeen criterium voor de status van volwassenheid (meerderjarigheid) en meer specifiek voor de seksuele sfeer het criterium van zestien jaar of ouder. Voor het substantiële gebruik daarentegen, is de feitelijke mentale toerusting van de desbetreffende personen richtinggevend. Het criterium voor volwassenheid is dan niet of de persoon in kwestie een bepaalde leeftijd heeft bereikt, maar of dat individu daadwerkelijk voldoende capabel is om rechten van zelfbepaling op een verantwoorde manier uit te oefenen. In geval van het conventionele gebruik wordt, als het goed is, een leeftijdsgrens gekozen die optimaal correleert met de relevante competenties (Archard, 2004, p. 85-91). Maar zelfs dan zijn relatief omvangrijke aantallen uitzonderingen (valse negatieven en valse positieven) onvermijdelijk. Tenzij anders vermeld, gebruik ik in mijn tekst de termen 'kind' en 'volwassene' steeds in de substantiële statusbetekenis.
11. Volgens Wertheimer is instemming die voldoet aan het competentiecriterium een noodzakelijke voorwaarde voor legitieme seks (zie noot 8). Heel consequent leidt hij daaruit af dat seksuele contacten van of met personen met de status van een kind ongeoorloofd zijn: 'Refusing to treat a minor's consent to sex as valid requires her to abstain from sexual relations (as well as requiring that others abstain from having sex with her)' (2006, p. 190; zie ook: 2003, p. 222). Hetzelfde geldt volgens hem voor mensen met een verstandelijke beperking ('mental retardation') (2003, p. 3, 223-225; 2006, p. 190). Daartegenover hebben wij betoogd dat seks van en met personen die verstandelijk beperkt zijn, en wel in die mate dat zij onvoldoende competent zijn om er geldig mee te kunnen instemmen, moreel legitiem kan zijn (Spiecker & Steutel, 2002; Steutel & Spiecker, 2006).
12. Als ik spreek over seksuele contacten van pubers heb ik relatief verregaande vormen van seks op het oog (zie Steutel, 2007, p. 207). In recent empirisch onderzoek is per leeftijdsgroep berekend wat de percentages zijn van de jongeren in Nederland die met zulke vormen van seks ervaring hebben opgedaan. Voor de groep van 15 tot 17 jaar (ruwweg de periode waarin de volwassen status wordt bereikt) worden de volgende percentages vermeld: laten vingeren/aftrekken: 49%; de ander vingeren/aftrekken: 48%; naakt vrijen: 46%; geslachtsgemeenschap: 42%; laten pijpen/beffen: 39%; de ander pijpen/beffen: 34%; anale seks: 8% (De Graaf e.a., 2005, p. 12).

13. In de relevante literatuur wordt vaak een onderscheid gemaakt tussen formeel (of praktisch) en inhoudelijk (of theoretisch) gezag. Een persoon met formeel gezag ('being *in* authority') heeft krachtens zijn functie of positie het recht om het gedrag van anderen te controleren (regels te stellen, beslissingen te nemen, directieven te geven, etc.). Een persoon met inhoudelijk gezag ('being *an* authority') heeft vanwege zijn kennis, expertise of wijsheid het recht om te worden geloofd (of in elk geval dat de dingen die hij zegt veel gewicht worden toegekend, meer dan gemiddeld serieus worden genomen etc.). Het ouderlijk gezag dat ik op het oog heb, is een vorm van formeel gezag, namelijk de bevoegdheid om het doen en laten van kinderen te superviseren of te controleren. Maar dat ouderlijk gezag wordt gelegitimeerd door een zekere vorm van inhoudelijk gezag: in vergelijking met de kinderen wordt de drager van het ouderlijk gezag geacht te beschikken over superieur verstandig inzicht of een beter ontwikkeld prudent oordeelsvermogen (zie Steutel & Spiecker, 2000).

Literatuur

- Archard, D., *Sexual Consent*. Boulder, WestviewPress, 1998
- Archard, D., *Children: Rights and Childhood*. Londen/New York, Routledge, 2004
- Belliotti, R.A., *Good Sex: Perspectives on Sexual Ethics*. Lawrence, University Press of Kansas, 1993
- Buchanan, A.E. & Brock, D.W., *Deciding for Others: The Ethics of Surrogate Decision Making*. Cambridge, Cambridge University Press, 1989
- Doreleijers, T. & Jansen, L., 'Biologische ontwikkeling', in: J. de Wit, W. Slot & M. van Aken (red.), *Psychologie van de adolescentie. Basisboek*. Baarn, HBUitgevers, 2004
- Feinberg, J., 'The Child's Right to an Open Future', in: W. Aiken & H. LaFollette (red.), *Whose Child? Parental Rights, Parental Authority and State Power*. Totowa, Rowman & Littlefield, 1980
- Finkelhor, D., *Child Sexual Abuse: New Theory and Research*. New York, The Free Press, 1984
- Graaf, H. de, Meijer, S., Poelman, J. & Vanwesenbeeck, I., *Seks onder je 25^e. Seksuele gezondheid van jongeren in Nederland anno 2005*. RNG-studies nr. 7, Delft, Eburon, 2005
- Houlgate, L.D., 'Children and Ethical Theory', in: L.C. Becker & C.B. Becker (red.), *Encyclopedia of Ethics: Volume I*, New York/Londen, Routledge, 1992 (eerste druk)
- Kleinig, J., 'Mill, Children, and Rights', in: *Educational Philosophy and Theory*, 8, p. 1-16, 1976
- Kleinig, J., 'Consent', in: L.C. Becker & C.B. Becker (red.), *Encyclopedia of Ethics: Volume I*. New York/Londen, Routledge, 2001 (tweede druk)
- Langeveld, M.J., *Beknopte theoretische pedagogiek*. Groningen, Wolters-Noordhoff, 1971
- Mill, J.S., *On Liberty*. Harmondsworth, Penguin, 1974
- Mönks, F.J. & Knoers, A.M.P., *Ontwikkelingspsychologie. Inleiding tot de verschillende deelgebieden*. Assen, Koninklijke Van Gorcum, 2004
- Primoratz, I., *Ethics and Sex*. Londen/New York, Routledge, 1999a
- Primoratz, I., 'Pedophilia', in: *Public Affairs Quarterly*, 13, p. 99-109, 1999b
- Primoratz, I., 'Sexual Morality: Is Consent Enough?', in: *Ethical Theory and Moral Practice*, 4, p. 201-218, 2001
- Ruyter, D.J. de, 'The Importance of Ideals in Education', in: *Journal of Philosophy of Education*, 37, p. 467-482, 2003
- Shapiro, T., 'What Is a Child?', in: *Ethics*, 109, p. 715-738, 1999
- Soble, A., *Sexual Investigations*. New York/Londen, New York University Press, 1996
- Soble, A., *The Philosophy of Sex and Love: An Introduction*. St. Paul, Paragon House, 1998
- Spiecker, B. & Steutel, J., 'Sex Between People with Mental Retardation: An Ethical Evaluation', in: *Journal of Moral Education*, 31, p. 155-169, 2002
- Steutel, J. & Spiecker, B., 'Authority in Educational Relationships', in: *Journal of Moral Education*, 29, p. 323-337, 2000

- Steutel, J. & Spiecker, B., 'Sex Education, State Policy and the Principle of Mutual Consent', in: *Sex Education*, 4, p. 49-62, 2004
- Steutel, J. & Spiecker, B., 'Disability', in: A. Soble (red.), *Sex from Plato to Paglia: A Philosophical Encyclopedia, Vol. 1*. Westport, CT: Greenwood Press, 2006
- Steutel, J.W., 'Incest: analyse en beoordeling (deel I)', in: *Tijdschrift voor Orthopedagogiek*, 46, p. 203-218, 2007
- Wertheimer, A., *Consent to Sexual Relations*. Cambridge, Cambridge University Press, 2003
- Wertheimer, A., 'Consent', in: A. Soble (red.), *Sex from Plato to Paglia: A Philosophical Encyclopedia, Vol.1*. Westport, CT: Greenwood Press, 2006